

TÜRKİYE TARIMININ AVRUPA BİRLİĞİ ORTAK TARIM POLİTİKASINA UYUMU

Yrd. Doç. Dr. H. Naci BAYRAÇ
Arş. Grv. Dr. Füsun YENİLMEZ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İktisat Bölümü

ÖZET

Tarım sektörü; Türkiye ve AB ülkeleri dahil bir çok ülkede nüfusun gıda maddeleri gereksinimini karşılaması, tarıma dayalı sanayinin hammadde kaynağını oluşturması, belli bir kesime istihdam olanağı sağlaması, dışa bağımlılığın önlenmesi ve diğer taraftan ödemeler dengesi üzerinde ki etkilerinin olması nedeniyle, ekonomide önemli bir sektör olma özelliğini korumaktadır.

Türk tarımının Ortak Tarım Politikası (OTP)'na uyumu, Türkiye-AB ilişkilerinde öne çıkan konular arasında yer almaktadır. Bu aşamada tarım ürünlerinin serbest dolaşımı sağlanacak, böylece işlenmiş tarım ürünleri ve karşılıklı tarım tavizleri ile ilgili rejim OTP kapsamına girecektir. Bu çalışmada, Türk tarımının OTP'na uyumu ve bu uyumun sonrasında ortaya çıkacak olası etkiler araştırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Tarım Sektörü, Ortak Tarım Politikası, Türk ve AB Tarım Politikaları

THE CONVINIENCE OF TURKEY'S AGRICULTURE TO COMMON AGRICULTURAL POLİCY

ABSTRACT

The Agriculture sector protects to be an important sector on economy in Turkey and in a lot of countries included EU countries because of population satisfies the food materials need, the production of raw material source from industry which is based on agriculture, supplement of employment to one of certain part, prevention of external dependence and on the other hand the existance of the effects on the balance of payments.

One of the most important subjects in the relation of Turkey-EU is the convinience of Turk's agriculture to CAP. At that point the free trade of agriculture products will be satisfied, thus operated agriculture products and the regime about reciprocal agriculture consensus will enter in the concept of CAP. In this study, the convenience of Turk agriculture to CAP and the effects which will occur after this convinience will be researched.

Key Words:

Agriculture Sector, Common Agriculture Policies (CAP), Turk and EU Agriculture Policies

GİRİŞ

Tarım sektörü; gıda güvenliği, nüfusun önemli bir bölümünü bünyesinde barındırması, üretimin iklim koşullarına bağlı olması ve üretim süresinin oldukça uzun olması ve nihayet arz ve talep esnekliklerinin çok sert olmasından dolayı, desteklenmesi gereken ve özel politikalar üretilmeye çalışılan bir sektör niteliğindedir.

AB'ne üye ülkelerin tarım politikalarını siyasal ve ekonomik anlamda bütünleştiren Ortak Tarım Politikası (OTP), belirlenen ortak fiyatların korunması amacıyla oluşturulmuş çeşitli kurallar çerçevesinde işleyen geniş kapsamlı bir mekanizmaya sahiptir.

OTP, AB bütçesinin yarısına yakın bir kısmını kapsamakta, AB mevzuatının önemli bir bölümü tarım konularından oluşmakta ve AB bürokrasisini en fazla meşgul eden politikalar arasında yer almaktadır.

AB tarımı, OTP uygulanmadan önceki yıllarda kendi kendine yeterli olmaktan uzak, birçok üründe dışa bağımlı yapıda iken, bugün bu politikanın ulaştığı başarı ile dünyanın en büyük üreticisi ve ihracatçısı konumuna gelmiştir. Bu nedenle OTP, AB'nin ilk ve aynı zamanda en başarılı ortak politikası olarak nitelendirilmekte ve birlik tarımının yaklaşık % 90'ını kapsamaktadır.

Günümüzde bir tarım ülkesi konumunda olan ve ihracatının büyük bir kısmı tarım ürünleri ve tarıma dayalı sanayi ürünlerinden oluşan, ayrıca AB ile Gümrük Birliğine girmiş, tam üyeliğe aday ülke konumunda olan ülkemiz için OTP'na uyum büyük bir önem taşımaktadır.

OTP'nın, tarım ürünleri fiyat düzeylerini, üretim desenini, kırsal ve tarımsal yapıyı, teknoloji kullanımını, verimliliği, üretim maliyetlerini ve buna bağlı olarak üretici gelirlerini de önemli ölçüde etkilemesi beklenmektedir.

Bu çalışmada; Türkiye ve AB'de tarım sektörünün önemi ve aralarındaki yapısal farklılıkların belirlenmesi, OTP ve işleyişi, Türk tarımının OTP'ye uyumu ve bu aşamada karşılaşılan sorun ve kısıtlar incelendikten sonra, uyum sonrası olası ekonomik etkileri ele alınmaktadır.

1. TÜRKİYE ve AB'DE TARIM SEKTÖRÜ

Bu bölümde Türkiye ve AB'de tarımın ekonomideki önemi, tarımsal yapıları ve bu yapılarca oluşan farklılıklar ele alınmaktadır.

1.1. Türkiye ve AB'de Tarım Sektörünün Ekonomideki Önemi

Tarım sektörü Türkiye ve AB ülkelerinin de dahil olduğu bir çok ülkede; nüfusun gıda maddeleri gereksinimini karşılaması, tarıma dayalı sanayinin hammadde kaynağını oluşturması, belli bir kesime istihdam olanağı sağlaması, dışa bağımlılığın önlenmesi ve ödemeler dengesi üzerinde etkilerinin olması nedeniyle, ekonomide önemli bir sektör olma özelliğini korumaktadır.

Tablo 1'de yer alan, tarımın ekonomideki önemini ortaya koyan başlıca göstergelerde, hem Türkiye ve AB geneli açısından hem

de, AB ülkelerinin kendi aralarında da bazı farklılıklar mevcuttur (Olgun-Işın, 1999, 76).

Tablo: 1. Türkiye ve AB'deki Bazı Göstergelerin Karşılaştırılması (2001)

GÖSTERGELER	TÜRKİYE	AVRUPA BİRLİĞİ
Toplam Tarım Alanı (1000 Ha.)	27.000	134.261
Toplam İşletme Sayısı (1000 Adet)	4.106	7.370
Ortalama İşletme Büyüklüğü (Ha.)	5,9	17,4
Toplam Nüfus (Milyon)	68	377
Tarım Nüfusu (Milyon)	20	15,6
Tarımda İstihdam (Milyon)	9,4	7,4
Toplam İstihdamda Tarımın Payı (%)	39	5
GSMH Tarımın Payı (%)	14	1,9
İhracatta Tarımın Payı (%)	7,83	7,5
İthalatta Tarımın Payı (%)	4,18	10,5

Kaynak: <http://www.tarim.gov.tr/arayuz/1/icerik.asp?fl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm> (Erişim Tarihi: 16.02.2004)

Türkiye'nin 1984 yılında GSMH'da tarımın payı %17,7 iken 2001 yılında %14'e gerilemiştir. AB'de 1962 yılında GSMH'da tarımın payı %11'den, 2001 yılında %1,9'a düşmüştür.

Bu oranın Türkiye'de yüksek olması tarımın günümüzde de önemini koruduğunu, AB'de azalması ise tarımın giderek önemsiz hale geldiğini göstermektedir. Ancak; AB'de tarımın AB bütçesi ve mevzuatının yaklaşık yarısından fazlasını kapsamaması nedeniyle, tarım halen önemli bir sektör olma niteliğini sürdürmektedir.

Türkiye ve AB üyeleri ekonomilerinde tarımın payı Tablo 2'de gösterilmiştir. 1998 yılında Türkiye'de tarım sektörü GSMH'dan %17, ihracattan %10 ve ithalattan da %4,6 oranında pay almıştır.

AB ülkeleri arasında GSMH, toplam ihracat ve ithalat açısından tarım sektörünün payı Yunanistan'da en yüksek, İsveç'te ise en düşük olmuştur. Tarım sektörü GSMH'dan Yunanistan'da %5,8, İsveç'te %0,4, ihracatta Yunanistan'da %27,9, İsveç'te %2,3, ithalatta ise Yunanistan'da %13,9 ve İsveç'te %6,6 oranında pay almaktadır.

Türkiye'de tarımda çalışanların sayısı 15 üyeli Toplulukta tarımda çalışanların sayısından fazla ve tarım sektöründe aktif nüfusu en çok olan ülkedir. AB üyeleri arasında, tarım sektöründe en fazla aktif nüfus Yunanistan'da ve en az aktif nüfus ise İngiltere'de yer almaktadır.

2003 yılına gelindiğinde ise, Türkiye'de tarım sektörünün GSMH'ya katkısının %12,6'ya, ihracattaki payının %5,2'ye, ithalattaki payının %3,7'ye düşmüştür. Tarımda istihdam edilen nüfusun aktif nüfus içindeki payı 1998 yılında % 43 iken, bu oran azalarak 2003 yılında %33,9 olmuştur (TOBB, 2003, 24,96,99,120).

Ülkemizde 1998 yılından 2003'e kadar geçen 5 yıllık süre içerisinde, yukarıda tablo 2'de ele alınan ekonomik göstergeler açısından tarım sektörünün payı azalmakla birlikte, halen önemini korumaya devam ettiği görülmektedir.

Tablo: 2. Türkiye ve AB Ülkelerinde Tarımın Ülke Ekonomisindeki Payının Çeşitli Göstergeler Açısından Karşılaştırılması (1998)

Ülkeler	Tarımın GSMH İçindeki Payı (%)	Tarımın İhracat İçindeki Payı (%)	Tarımın İthalat İçindeki Payı (%)	Tarımda İstihdam Edilen Nüfusun Aktif Nüfus İçindeki Payı (%)
Almanya	0,8	5,3	9,5	2,8
Fransa	1,8	12,5	8,8	4,4
İtalya	2,5	6,8	11,2	6,4
Belçika	1,0	10,9	10,7	2,2
Lüksemburg	0,6	10,9	10,7	2,9
Hollanda	2,5	19,8	11,8	3,5
İngiltere	0,5	6,3	9,3	1,7
İrlanda	2,7	12,4	7,9	10,9
Danimarka	1,8	20,0	10,7	3,7
Yunanistan	5,8	27,4	13,9	17,7
İspanya	3,0	14,7	9,8	7,9
Portekiz	1,9	6,2	11,7	13,7
İsveç	0,4	2,3	6,6	3,1
Avusturya	0,9	5,1	6,9	6,5
Finlandiya	0,6	3,1	7,1	7,1
AB	1,5	7,0	7,7	4,7
Türkiye	17,0	10,0	4,6	43,0

Kaynak: DPT, Temel Ekonomik Göstergeler (2001), The Agricultural Situation in the European Union Report (1999).

1.2. Türkiye ve AB Ülkelerinin Tarımsal Yapısındaki Farklılıklar

Türkiye ve AB ülkeleri arasında arazinin cinsine göre, ortalama tarımsal işletme büyüklüğü ile arazi mülkiyet ve tasarruf şekilleri açısından karşılaştırıldığında aşağıdaki farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Arazinin cinsine göre dağılımına bakıldığında, Türkiye'nin tek başına AB karşısında önemli bir tarım arazisi varlığına sahip olduğu görülmektedir. 2001 yılı verilerine göre, Türkiye topraklarının % 34,4'ünü tarım arazisi oluşturmakta ve bunun % 69'ını ekilen tarla arazisi ve % 18,9'unu da nadas alanı olmak üzere % 87,9'unu işlenen tarım arazileri, % 3'ünü sebze bahçeleri, % 2'ini bağ, % 4,9'unu meyve ve %2,2'sini de zeytin ağaçlarının kapladığı alan oluşturmaktadır.

Ülkemizde ekilen ve nadasa bırakılan tarla arazisinin de tamamı üretken tarıma elverişli değildir. Çünkü bu alanların bir kısmı, özellikle 1948-56 yılları arasında, traktör sayısının hızla artması sonucu, çayır mera alanlarının aleyhine olarak genişleyen tarla arazileri olup, engebeli ve meyilleri yüksek arazilerdir.

1-4. sınıf arazilerde, 1,5 milyon hektar alanda orman ve fundalık yer alırken, orman ve mera olması gereken 6,1 milyon hektar alan uygun olmamasına rağmen tarıma açılmıştır. 1-4. sınıf tarıma elverişli alanların bir kısmı tarım dışı amaçlarla şehirleşme ve endüstrileşme için kullanılmaktadır. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın Organize ve Küçük Sanayi siteleri kurulmasına tahsis ettiği alanların %62'sini, 1-4. sınıf araziler oluşturmaktadır (TCZB, 2001, 7).

Tablo: 3. AB Ülkelerinde Arazinin Cinsine Göre Dağılımı (2000 Yılı)

Ülkeler	Toplam Yüzölçümü (1000 ha) 1	Tarım Arazisi (1000 ha) 2	Oran (%) (2/1)	Çayır, Mera Arazisi (1000 ha) 3	Oran (%) (3/1)
Almanya	35.703	12.038	33.7	4.975	13.9
Fransa	55.150	19.515	35.4	10.385	18.8
İtalya	30.134	11.422	37.9	4.846	16.1
Bel- Lük.	3.312	834	25.2	687	20.7
Hollanda	4.153	949	22.9	1.018	24.5
İngiltere	24.291	5.968	24.6	11.251	46.3
İrlanda	7.027	1.079	15.4	3.339	47.5
Danimarka	4.309	2.302	53.4	342	7.9
Yunanistan	13.196	3.870	29.3	5.150	39.0
İspanya	50.559	18.530	36.6	11.450	22.6
Portekiz	9.198	2.705	29.4	1.437	15.6
İsveç	44.996	2.747	6.1	488	1.1
Avusturya	8.386	1.479	17.6	1.940	23.1
Finlandiya	33.815	2.177	6.4	95	0.3
AB	324.269	85.615	26.4	57.403	17.7
Türkiye	77.482	26.672	34.4	12.378	16.0

Kaynak: www.fao.org, Erişim Tarihi: 12.06.2004

AB ülkelerinde ise; genel olarak yüzölçümlerinin % 26.4'ü tarım arazisine, % 17.7'i de çayır ve mera alanlarına ayrılmıştır. Ülke bazında Tablo 3'deki rakamlar incelenecek olursa, tarım arazilerinin toplam yüzölçümleri içinde en fazla pay aldığı ülkeler sırasıyla Danimarka (% 53.4), İtalya (% 37.9) ve İspanya (% 36.6)'dır. Toplam yüzölçümü içinde tarım arazilerinin en düşük pay aldığı ülke % 6.1 ile İsveç'tir. Çayır mera alanlarının toplam yüzölçümleri içinde en fazla pay aldığı ülkeler ise sırasıyla İrlanda (% 47.5). İngiltere (% 46.3) ve Yunanistan (%39.0)'dır. Türkiye'nin tarım alanları AB'deki tarım alanlarının % 20'si kadardır (Eraktan, 2001, 78).

Ortalama tarımsal işletme büyüklüğü açısından Tablo 4'deki rakamlar incelendiğinde, 1991 yılı verilerine göre Türkiye'de 4.068.432 adet tarım işletmesi 23.451.099 hektar alanda faaliyet yapmakta ve işletme başına 5.8 hektar arazi düşmektedir.

Bu veriler, 1990'lı yıllarda Türkiye'de var olan küçük işletme tipinin yanı sıra, toprak dağılımında da dengesiz bir yapının söz konusu olduğunu göstermektedir. İşletmelerde uzmanlaşma yaygın olmayıp, genelde bitkisel ve hayvansal üretimin birlikte yapıldığı

karma işletme tipi ağırlıklı olarak görülmekteydi. Bunların da büyük bir çoğunluğu aile tipi işletmeler oluşturmaktaydı.

Tablo: 4. Türkiye ve AB Ülkelerinde Çeşitli İşletme Büyüklük Gruplarındaki Tarım İşletmeleri ve Ekilen Alanlar

	Türkiye 1991	Türkiye 1991	Türkiye 2001	Türkiye 2001	AB 1997	AB 1997
İşletme Büyüklüğü (Hektar)	İşletme Sayısı (1000 Adet)	Ekilen Alan (1000 Hektar)	İşletme Sayısı (1000 Adet)	Ekilen Alan (1000 Hektar)	İşletme Sayısı (1000 Adet)	Ekilen Alan (1000 Hektar)
0-5	2.761,4	5.188,9	177.893	481.605	3.866,9	7.008
5-10	713,3	4.675,1	290.327	1.951.672	929,2	6.523
10-20	383,3	4.921,7	539.507	7.374.515	757,7	10.706
20-50	173,8	4.648,7	950.539	29.523.341	802,0	25.459
>50	36,8	4.016,7	559.999	38.123.216	598,5	78.995
Toplam	4.068,4	23.451,1	3.021.190	184.329.487	6.954,3	128.691

Kaynak: D.İ.E. 1991 Genel Tarım Sayımı (1994), D.İ.E. 2001 Genel Tarım Sayımı (2004), The Agricultural Situation in the European Union Report (1999).

Mevcut Miras Kanunu nedeniyle işletmelerin parçalanması ve giderek küçülmesi halen devam etmektedir. Kırsal alandaki yoğun nüfus artışı ve yasal yetersizlikler parçalanmayı teşvik etmektedir.

2001 yılında ise, 3 075 516 adet tarım işletmesi 184 329 490 hektar alanda faaliyet göstermekte ve bu durumda işletme başına 59.9 hektar arazi düştüğü görülmektedir.

Tarım işletmelerinin büyüklüğü modernizasyon, gübre, sulama gibi faktörlerin yanı sıra, üretim kapasitesini yakından ilgilendirmektedir. Tarım işletmelerinin küçülmesi, önemli ölçüde ölçek ekonomisi problemlerine neden olmaktadır. Veri teknoloji altında, üretimin artması halinde ortalama maliyetlerin düşmesi durumunu ifade eden ölçek ekonomileri, tarım işletmelerinin küçülmesi ile giderek önemini kaybetmekte ve üretim azalan verimlere doğru yönelmektedir.

AB'de 1997 yılı verilerine göre, mevcut tarım işletmesi sayısı 6.954.300 adet, buna karşılık ekilen alan 128.691.000 hektardır. Bu durumda işletme başına düşen arazi genişliği 18,5 hektardır.

AB ülkelerinin kendi aralarında da, tarım işletmelerinin büyüklüğü açısından önemli farklılıklar bulunmaktadır. İşletme başına düşen arazi miktarının en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla İngiltere, Lüksemburg ve Fransa, en düşük olduğu ülkeler ise Yunanistan, İtalya ve Portekiz'dir. İşletme başına düşen arazi miktarı İngiltere'de 69.3 hektar, Lüksemburg'da 42.5 hektar, Fransa'da 41.7 hektardır. Buna karşılık işletme başına Yunanistan'da 4.3 hektar, İtalya'da 6.4 hektar ve Portekiz'de 9.2 hektar arazi düşmektedir.

AB ülkelerinden sadece Yunanistan'da işletme başına düşen arazi varlığının Türkiye'ye oranla daha az olduğu görülmektedir.

Birliğe üye ülkelerde tarımsal işletme sayısı zaman içerisinde azaltılarak ortalama tarımsal işletme genişliği arttırılmaya çalışılırken, Türkiye'de son tarım sayımına kadar geçen sürede işletme sayısında

artış görülmele birlikte parçalanma nedeniyle, işletme genişliği sürekli azalmaktadır. AB’de ortalama işletme büyüklüğü 16.4 hektar ile Türkiye’nin 2.8 katı büyüklüğe sahiptir (Soydemir, 2004, 33).

Tarımsal yapının diğer bir göstergesi olan arazi tasarruf şekilleri açısından da AB ve Türkiye arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Tablo 5’de kiralık arazi tasarruf şeklinin AB’nde Türkiye’ye oranla daha yaygın olduğu dikkat çekmektedir. Türkiye’de mülk arazi tasarruf şekli AB’den daha yaygındır.

Ayrıca, AB’de miras yolu ile tarım arazilerinin bölünmesine izin verilmediği düşünülürse, arazilerin herhangi bir miras olayında bütün olarak tarımsal amaçlı işletilebilmesi için kiraya verildiği görüşü ileri sürülebilir. Türkiye’de ise tam tersi bir durumun olduğu bilinmektedir. Kiracılık ve ortakçılık konusundaki yasal düzenlemeler iyi işlemediği gibi, miras yolu ile arazinin giderek küçülmesi söz konusudur.

Tablo: 5. Türkiye ve AB’nde Arazilerin Tasarruf Şekillerine Göre Dağılımı

Arazi Tasarruf Şekli	Türkiye (1991)		AB (12) (1994)	
	Alan (1000 ha)	%	Alan (1000 ha)	%
Mülk	20 942.1	89.3	70 563.0	59.3
Kiracılık	135.8	0.6	48 390.0**	40.7
Ortakçılık	60.2	0.2		
Diğer*	2 312.9	9.9		
Toplam	23 451.0	100.0	118 953.0	100.0

*Arazisi olup da arazi kiralayanların işledikleri araziler. Bu üç tasarruf şekli dışında bir yöntemle arazi işleyenlerin arazisi, iki yada daha fazla tasarruf şekli ile arazi işleyenlerin arazileri toplamı.

**Kiracılık ve diğer tasarruf şekilleri ile işlenen arazi toplamı.

Kaynak: DİE 1991 Genel Tarım Sayımı, Ankara 1994, Eurostat, Agricultural Statistical Yearbook 1995.

1991 tarım sayımı sonuçları incelendiğinde, Türkiye’de tarım işletmelerinde çok parçalılığın hakim olduğu dikkati çekmektedir. Nitekim tarım işletmelerinin % 44,3’ü 1-3 , % 22,8’i 4-5, % 19,2’si 6-9, % 8,9’u 10-14, % 5,8’i de 15 ve daha fazla sayıda arazi parçasına sahiptir. Tarım arazilerindeki bu aşırı parçalanma, tarımsal yapıyı bozan ve rekabeti azaltan faktörlerin başında yer almaktadır.

Tablo 6’da, Türkiye’de arazi mülkiyet ve tasarruf şekli ile ilgili veriler yer almaktadır. Türkiye tarım işletmelerinde arazinin doğrudan sahibi tarafından işletilmesi en yaygın işletmecilik şeklidir. 1991 tarım sayımına göre, yalnız kendi arazisini işleten işletmeler % 92.57, dışarıdan arazi tutup dışarıya arazi vermeyen işletmeler % 5.78, yalnız kiracılıkla arazi işleten işletmeler % 1.18, yalnız ortakçılık ile arazi işleten işletmeler % 0.31, diğer şekilde arazi işleten işletmeler % 0.11, iki yada daha fazla tasarruf şekli ile arazi işleten işletmeler ise % 0,05 dolayındadır.

Tablo: 6. Türkiye’de Arazi Mülkiyet ve Tasarruf Şeklinin Oransal Dağılımı (%)

Arazi Mülkiyet ve Tasarruf Şekli	1980 Tarım Sayımı	1991 Tarım Sayımı
Yalnız kendi arazisini işleten işletmeler	90,59	92,57
Dışarıdan arazi tutup dışarıya vermeyen işletmeler	7,39	5,78
Yalnız kiracılıkta arazi işleten işletmeler	0,19	-
Dışarıdan arazi tutup dışarıya arazi veren işletmeler	0,83	1,18
Yalnız ortakçılık ile arazi işleten işletmeler	0,38	0,31
Diğer şekilde arazi işleten işletmeler	0,59	0,11
İki yada daha fazla tasarruf şekli ile arazi işleten işletmeler	0,03	0,05
Toplam	100,00	100,00

Kaynak: DİE (1981, 1994)

1.3. Türkiye ve AB Ülkelerinde Girdi Kullanım Düzeyindeki Farklılıklar

Türkiye ile AB ülkelerinde gübre kullanımı, tarımsal mekanizasyon ve sulama konularında aşağıdaki farklılıklar bulunmaktadır.

i. Gübre Kullanımı

Bitkisel üretimde birim alandan elde edilen ürün miktarını kısa zamanda artıran tarımsal girdilerin başında gübre yer almaktadır. Türkiye’de 1980 yılından 1999 yılına kadar gübre tüketimi incelendiğinde, tüketimde önemli artışların olduğu dikkati çekmektedir. 1980 yılında 1.165.380 ton gübre tüketilirken, bu oran 1999 yılında 2.204.224 tona yükselmiştir. Türkiye’de hektara gübre tüketimi ise 1980 yılında 41.4 kg iken, 1999 yılında 82.5 kg olarak gerçekleşirken, tüketilen gübrenin % 67.4’nü azotlu, % 28.9’nu fosforlu ve % 3.7’ni de potasyumlu gübre oluşturmaktadır.

Geçen süre içerisinde gübre tüketiminde artışlar kaydedilse de, Türkiye’de hektar başına gübre tüketimi açısından AB ülkeleri ile karşılaştırıldığında hâlâ gerilerde olduğumuz görülmektedir. AB ülkeleri arasında gübre tüketiminin en düşük olduğu ülke ise Portekiz’dir.

Türkiye’de ekstansif koşullarda tarım yapılan birçok arazide gübre kullanımı ortalamanın gerisinde kalırken, Çukurova gibi bazı bölgelerde de çevresel sorunlara neden olacak kadar aşırı kullanımlar söz konusu olmaktadır (Orhan, 2000, 16).

ii. Tarımsal Mekanizasyon

Tarımsal faaliyetlerin tekniğine uygun olarak zamanında yapılması ve işgücü verimliliğinin artırılmasında tarım alet ve makinaları büyük önem taşımaktadır. Türkiye’de uygulanan tarım

politikalarının sürekli ürün artışını hedeflemesi açısından, mekanizasyon hem işgücü tasarrufu hem de daha geniş alanların işlenebilir hale gelmesi açısından sürekli olarak desteklenmiştir.

Mekanizasyon önce büyük işletmelerin bulunduğu yerlerde başlamış ve 1960'lardan sonra hızla yayılmıştır. Bu gelişme sonucu traktör başına tarım alanı 1950 yılında 965 hektar iken 2000 yılında 28.3 hektara düşmüştür.

Ülkemizde 1975 yılında 243.066 adet olan traktör sayısı, montaj sanayindeki gelişmeler sonucu 1999 yılında 924.471 adede ulaşmıştır. 100 hektar işlenen araziye 1975 yılında 0.9 adet traktör düşerken, bu miktar 1999 yılında 3.9'a ulaşmıştır. Ancak ulaşılan bu düzey AB ülkelerinin çok gerisinde kalmaktadır.

Nitekim Tablo 7'de izlenebileceği gibi, 100 hektar işlenen araziye Avusturya'da 25.2 adet, İtalya'da 19.9 adet, Hollanda'da 16.4 adet traktör düşmektedir (Orhan, 2000, 17).

iii. Sulama

Sulama alanlarını incelediğimizde, 77.8 milyon hektar olan Türkiye yüzölçümünün 16.7 milyon hektarı topografik yönden, 12.5 milyon hektarı toprak özellikleri yönünden, 8.5 milyon hektarı ise ekonomik yönden sulamaya uygundur. Bununla beraber 1980 yılında 2.672.817 hektar olan sulanan alanlar, 1999 yılında 4.747.000 hektara yükselmiştir.

Sulanan alanların tarım alanları içindeki payı 1980 yılında % 9.5 iken sürekli artarak 1999 yılında % 17.8'e yükselmiştir. Oysa AB ülkelerinde sulanan alanların tarım alanları içerisindeki payı Hollanda'da % 59.5, Yunanistan'da % 37.2 ve Portekiz'de % 24.0'dır. Sulama açısından Ülkemiz AB'ye oranla daha geride kalmaktadır.

Tablo: 7. Türkiye ve AB Ülkelerinde Gübre Tüketimi, Traktör Varlığı ve Sulama Durumu (1995, 1999)

Ülkeler	Gübre Tüketimi (kg/ha)		Traktör Varlığı (adet/100 ha)		Sulanan Alan/Tarım Alanları Toplamı (%)	
	1995	1999	1995	1999	1995	1999
Türkiye	63.4	82.5	3.3	3.9	15.1	17.8
Almanya	233.8	252.0	10.3	8.7	4.0	4.0
Fransa	252.1	243.6	7.2	6.9	8.4	10.8
İtalya	170.7	155.1	18.5	19.9	24.7	23.6
Belçika-Lük.	382.9	358.5	13.9	12.9	3.0	4.8
Hollanda	584.1	500.5	19.6	16.4	61.7	59.5
İngiltere	365.6	342.8	8.4	8.5	1.8	1.8
İrlanda	724.1	648.7	17.1	15.7	-	-
Danimarka	188.1	169.9	6.5	5.6	20.7	19.4
Yunanistan	129.3	121.2	8.4	8.8	35.4	37.2
İspanya	99.6	124.9	5.7	6.4	18.8	19.6
Portekiz	84.1	95.0	6.9	8.6	21.8	24.0
İsveç	105.9	100.7	6.2	6.3	4.2	4.2
Avusturya	156.6	164.3	25.0	25.2	0.3	0.3
Finlandiya	156.7	142.9	9.0	8.9	2.9	2.9

Kaynak: www.fao.org, Erişim Tarihi: 12.06.2004

1.4. Türkiye ve AB Ülkelerinde Bitkisel ve Hayvansal Ürünlerin Üretim Düzeyindeki Farklılıklar

Türkiye'de tarımsal üretim değerinin % 36.4'nü tarla bitkileri, % 17.6'nı sebze ve % 20.7'ni de meyve üretim değeri olmak üzere % 74.7'ni bitkisel üretim değeri, % 25.3'nü de hayvansal üretim değeri oluşturmaktadır.

Buna karşılık AB ülkelerinde tarımsal üretim değerinin % 13.1'ni tahıllar, % 10.8'ni diğer tarla bitkileri, %10.0'nı sebze ve çiçek, % 3.9'nu meyve, % 7.2'ni üzüm ve şarap, % 2.4'nü zeytin ve zeytinyağı olmak üzere % 47.4'nü bitkisel üretim değeri. % 20.9'nu süt, % 8.7'ni sığır ve dana eti, % 1.9'nu koyun ve keçi eti, % 11.1'ni domuz eti, %3.1'ni kanatlı etleri ve yumurta, % 6.9'nu da, diğer hayvansal faaliyetlerden elde edilen ürünler olmak üzere % 52.6'nı da hayvansal üretim değeri meydana getirmektedir.

Üretim miktarı açısından birim alana verimde, Türkiye'nin AB ülkeleri karşısında çok gerilerde kaldığı açıkça görülmektedir. Örneğin Fransa'da buğdaydan dekar başına, 2000 verilerine göre, 7.128 kg ürün alınırken, Türkiye'de 2.011 kg ürün alınmaktadır.

1997 yılında buğday verimi AB'de 6.240 kg./ha. iken, Türkiye'de 1.997 kg./ha.'dır. Arpa ve mısır verimleri de AB ve Türkiye'de sırasıyla 4.410 kg./ha. ile 2.216 kg./ha. ve 8.950 kg./ha. ile 3.817 kg./ha. gibi büyük farklılıklar göstermektedir.

Verimlilik düzeyinin Türkiye'de yaklaşık yarı yarıya düşük olması sadece bitkisel ürünler alanında görülmemektedir. Hayvansal ürünlerde verim hakkında istatistiklerde tatmin edici rakamlara ulaşılamamaktadır.

Sekizinci Beş Yıllık Plan'da Türkiye'de ortalama süt verimi 1.500 kg./laktasyon olarak belirtilmektedir. AB'de inek başına süt verimi 1997 yılında 5.513 kg. tahmin edilmiştir. Ortalama sığır eti verimi Türkiye için Sekizinci Beş Yıllık Plan'da sığırlarda ortalama karkas ağırlığı 160-170 kg. olarak gösterilmektedir. AB istatistiklerinde ortalama karkas ağırlık 1997 yılı için 310 kg.'dır (Eraktan, 2001, 140).

1.5. Türkiye ve AB Ülkelerinin Tarım Politikalarındaki Farklılıklar

AB'de destek kurumları tek ve merkezi olup, ürünlerin kalitesi ve bölgenin gelişmişlik düzeyine göre ayarlanabilir iken, Türkiye'de dağınık yapılı ve ürün çeşidine göre değişen, ürün kalitesi ve bölge gelişmişliğini dikkate almayan bir politika söz konusudur (Göktürk, 2003, 196).

Türkiye'de tarımsal politikaların yürütülmesinde Tarım Bakanlığı, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Hazine, Dış Ticaret Müsteşarlığı başta olmak üzere yaklaşık 20 kuruluş için hizmet tanımlaması yapılmıştır. Bu kurumlar arasında sağlıklı bir koordinasyonun olmamasının yanı sıra, Türkiye'de iç içe geçmiş ve politik tercihlere bağlı bir tarım politikası uygulanmaktadır.

AB tarımsal destekleme politikalarını, sağlıklı olarak yürüten müdahale kuruluşlarının güçlendirirken, Türkiye bu görevi yapan

TMO, TEKEL, Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. vb. kurumlarını özelleştirmekte ya da tasfiye etmektedir.

Türkiye'deki zayıf üretici örgütlenmesine karşın, AB'de güçlü bir örgütlülüğün bulunması ve kapsamlı yapısal politikaların uygulanması tarım politikalarında bir üstünlük sağlamaktadır.

Türkiye'de tarım sektöründe kullanılan finansman kaynaklarının pek çok dağılık fondan sağlandığı görülürken, AB'de bu Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (FEOGA) tarafından üstlenilmiştir.

Türkiye 2001 yılından itibaren uygulanmaya başlanan Tarım Reformu Projesi kapsamında; tüm tarımsal fiyat desteklemeleri, girdi sübvansiyonlarını kaldırarak Doğrudan Gelir Desteği Sistemine (DGDS) geçmiştir. Türkiye'de OTP'ye uyum çerçevesinde, yeni bir tarım reformu oluşturulmakta ve bunun temelinde, tek başına uygulanan DGDS yer almaktadır.

Buna karşılık AB ülkelerinin OTP'da, DGDS ödemelerine kısmen yer verilmekte ve bu ödemeler fiyat politikası, garanti eşikleri, üretim planlaması gibi diğer iktisat ve maliye politikası araçları ile birlikte uygulanmaktadır (Göktürk, 2003, 203).

IMF ve Dünya Bankası destekli tarım politikasının bir getirisi olan bu reformlar, Türkiye'nin tarımsal desteklemelerini azaltması konusunda yoğun bir baskı ile karşılaşmasının sonucu ortaya çıkmıştır. Buna karşılık Türkiye, 2001 yılında tarıma toplam 6.3 milyar dolar destek verirken, aynı dönemde AB'nin tarıma verdiği destek 45 milyar euro'dur. AB bütçesinin % 50'sini tarımdaki desteklemelere ayırırken Türkiye, bütçesinin ancak % 4.3'nü desteklemeye ayırabilmektedir.

AB tarım ürünleri fiyatlarını, üretici gelir ve maliyetlerini dikkate alarak ve kırsal kalkınmayı hedefleyerek belirlerken, Türkiye tarım ürünü fiyatlarında ancak, IMF ile yapılan stand-by anlaşmasında öngörülen enflasyon hedefi oranında artış yapabilmektedir. Bu durum üreticinin reel gelirini azalttığından, kırsal kalkınma gerçekleşmemekte ve dolayısıyla ciddi anlamda bir köyden kente göç sorunu ile karşı karşıya kalınmaktadır (<http://www.cine-tarim.com.tr/dergi/arsiv33/yorum02.htm>, Erişim Tarihi: 18.11.2004).

2. ORTAK TARIM POLİTİKASI ve İŞLEYİŞİ

Avrupa Birliği üyesi ülkelerin tarım politikalarının, ekonomik ve siyasi açıdan ortak bir çerçevede yönetilmesi esasına dayanan Ortak Tarım Politikası (OTP), AB'nin ilk ortak politikasıdır.

2. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan kıtlık endişesinin yanı sıra, savaş sonrasında AB aktif nüfusunun çok önemli bir bölümünü oluşturan tarım sektörü çalışanlarının gelir düzeylerinin korunması ve üyelerin ulusal tarım politikaları arasındaki farklılıkların giderilmesi zorunluluğu birliği, bir ortak tarım politikası oluşturmaya yöneltmiştir (İKV, 1990, 7).

2.1. OTP'nin Amaç ve İlkeleri

OTP'nin amaçları, birlik içerisinde tarımsal üretimi ve verimliliği arttırmak, AB üreticilerine daha iyi bir yaşam seviyesi yaratmak, tarımsal ürün pazarını korumak ve dengede tutmak, tüketicilere uygun fiyatlarla tarımsal ürünler sunabilmek olarak belirlenmiştir (Tan ve Dellal, 2003, 8).

Bu amaçları gerçekleştirmek üzere, 1957 yılındaki Roma Anlaşmasında yasal çerçevesi belirlenen OTP, 1962 yılında ilk ortak piyasa düzeninin oluşturulması ile resmen hayata geçmiştir.

OTP'da yukarıda belirtilen amaçların yerine getirilmesinde; AB ülkeleri arasında vergilerin kaldırılarak ürünlerin serbest dolaşımı, fiyatların tüm üye ülkelerde aynı düzeyde tutulması ve verilen destekler çok önemli yer tutmaktadır.

OTP, üç temel ilkeye dayanmaktadır. Bunlar; tek pazar ilkesi, topluluk tercihi ve ortak mali sorumluluk ilkesidir (İKV, 1990, 11).

- **Tek Pazar İlkesi;** üye ülkelerde tarım ürünlerinin serbest dolaşımını engelleyen tüm kısıtlamaların kaldırılarak bir tek pazar oluşturulmasını öngörmekte, bunun için ortak fiyat ve rekabet kurallarını, üye ülkelerde istikrarlı bir döviz kurunu ve dış pazarlara karşı sınırlarda ortak bir korumayı gerektirmektedir.

Pazarı bir bütün olarak ele alan bu ilke, birlik genelinde aynı ürünlere aynı fiyatların uygulanmasını öngörmektedir. İlke olarak ortak fiyatlar, piyasada arz ve talep tarafından belirlenmektedir. Ancak uygulamada, ortak pazar düzenlemeleri, ortak fiyatları desteklemeye yönelik müdahale önlemlerini de içermektedir.

Bu önlemler her ürün için farklı olup, yetersiz talep olması veya talebin birliğe oranla daha ucuz fiyatlı dış arz ile karşılanması durumlarında kullanılmaktadır.

- **Topluluk Tercih İlkesi;** birlik içinde üretilen ürünlere öncelik tanınmasını amaçlamakta, bunun için AB tarım ürünlerinin ithalata karşı korunmasını, ihracatın ise, sübvansiyeye edilmesini gerektirmektedir. Bu ilkenin amacı, birliği ucuz fiyatlı ürünlerden ve dünyadaki fiyat dalgalanmalarından korumaktır.

Daha önceden dünya piyasası ile asgari garanti fiyat arasındaki açık ithalat vergileri ile karşılanırken, GATT ile uyumlu olarak yerini gümrük vergilerine bırakmıştır.

- **Ortak Mali Sorumluluk İlkesi;** OTP'na ilişkin tüm harcamaların birlik üyeleri tarafından ortaklaşa üstlenilmesini amaçlamaktadır. Bu açıdan AB bütçesinde Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (FEOGA) oluşturulmuştur (HDTM, 1993, 22).

2.2. OTP'nin İşleyişi

OTP'nin karar alma sürecinde birlik, üye devletler üzerinde diğer politikalardan daha fazla yetki sahibi olduğundan, tarım ile ilgili fiyat ve pazar mekanizmasının belirlenmesi yetkisini elinde tutmaktadır.

OPT'nin işleyişi, ortak piyasa düzenlemeleri, Pazar ve fiyat mekanizmaları, yapısal politikalar ve finans mekanizması adı altında ele alınmaktadır.

• **Ortak Piyasa Düzenlemeleri**

OTP'nın temelinde yukarıda belirtilen üç ilke çerçevesinde, her bir sektör için tesis edilen "Ortak Piyasa Düzenlemeleri" yoluyla tarımsal ürünlerin üretimi, desteklenmesi ve dış ticaretine ilişkin politikalar yer almaktadır. Ortak piyasa düzenlemelerini üç kategoride incelemek mümkündür (<http://www.deltur.cec.eu.int>, Erişim Tarihi: 24.3.2004).

i. İç piyasada müdahale, dış kaynaklı rekabete karşı koruma düzenlemeleri; fiyatların belli bir seviyenin altına inmesini engellemek amacıyla birliğin müdahale kurumlarınca yapılan müdahale alımları ve düşük fiyatlı yabancı ürünlere karşı uygulanan ithalat vergileri ve ihracat iadelerini kapsamaktadır.

ii. Dış rekabete karşı koruma düzenlemeleri; düşük fiyatlı yabancı ürünlere karşı oluşturulan bu mekanizmada esasen gümrük vergileri, fiyatların belli bir düzeyin altına inmesi durumunda da ek vergiler tahsil edilmektedir.

iii. Ürünlere doğrudan destek sağlayan düzenlemeler; GATT gereğince dış rekabete karşı korunamayan ürünler ile üretimi uzmanlık gerektiren ve bazı bölgelerin tek geçim kaynağını oluşturan ürünler için üreticilere yapılan doğrudan yardımları kapsamaktadır.

Bu düzenlemeler, toplulukta tarım ürünleri ticaretine konan her türlü kısıtlamaların kaldırılmasını, ithalat ve ihracat için ortak sınır düzenlemeleri yapılmasını ve rekabetin sağlanması için ortak rekabet kurallarının uygulanmasını gerektirmektedir (Karluk, 2002b, 203).

• **Pazar ve Fiyat Mekanizmaları**

Tarım ürünleri fiyatlarının düşmesi ve üreticilerin gelir düzeyinin azalmasını engellemek amacıyla, 1962 yılından beri Ortak Piyasa Düzenlemeleri kapsamında yer alan ürünler için, her yıl ortak fiyatlar saptanmaktadır.

Fiyatların düşmesi halinde, pazara müdahale edilmesi ve aradaki farkın desteklerle, birlik bütçesinden karşılanması OTP'nın pazar ve fiyat mekanizmasının temelini oluşturmaktadır.

i. İç piyasaya yönelik ortak fiyat politikası, hedef ve müdahale fiyatları ile sağlanmaktadır. Hedef fiyat üreticilerin gelir düzeyini makul seviyede tutacak tavan fiyatı saptayarak, tüketicilerin de aşırı fiyat artışlarından korunmasını sağlamak amacıyla oluşturulmuştur (İKV, 1990, 26).

Birlik içerisinde, bütün piyasa destekleme mekanizmaları hedef fiyat (ürünlere/sektörlere göre farklı isimler alabilmektedir) ilkesine dayanmaktadır (DPT, 2000,128).

Müdahale fiyatı ise, fiyatların hedef fiyat altına düşmesi halinde, üreticilere sağlanan en düşük garanti seviyesini ifade eden taban fiyattır. Belirlenen ürünlerde üretim fazlası oluşur ve fiyatlar beklenen seviyenin altına düşerse, ürün fazlalığı bu fiyattan satın alınmaktadır.

ii. Dış piyasaya yönelik fiyat politikaları ithalat ve ihracata göre değişmektedir. İthalat politikası, kapsamında WTO Tarım Anlaşmasıyla belirlenen tarife üst sınırları çerçevesinde gümrük vergileri alınmaktadır.

İhracat politikası kapsamında ise, birliğin genellikle dünya fiyatları üzerinde olan yüksek fiyatlı tarım ürünlerinde ihracatın teşvik

edilmesi amacıyla, dünya fiyatları ile müdahale fiyatları arasındaki fark ihracat iadesi olarak ihracatçılara ödenmektedir. Dünya fiyatlarının AB fiyatlarından nadir olarak yüksek olduğu durumlarda da, ihracatçılardan aradaki fark kadar vergi alınmaktadır.

• **Yapısal Politikalar**

AB üye ülkeleri tarım sektörleri arasında coğrafi koşullar, tarım çalışanlarının nitelikleri, kullanılan yöntemler gibi pek çok alan da farklılıkların bulunması, OTP'nın pazar ve fiyat mekanizmaları üye ülkelerde değişik etkiler yaratmasına neden olmuştur. Bu farklılıkları gidermek amacıyla, çeşitli yapısal politikalar ortaya konmuştur.

• **Finans Mekanizması**

OTP uygulamalarının desteklenmesi için temel kaynak, finansmanı AB bütçesinden karşılanan Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (FEOGA)'dur. 1962 yılında kurulan ve birlik bütçesinin yaklaşık yarısını kapsayan FEOGA, farklı amaçlarda kullanılan "Garanti ve Yönlendirme" adlı iki bölümden oluşmaktadır.

i. Garanti bölümü, ortak piyasa düzenleme giderlerine kaynak sağlamak amacıyla kurulmuştur. Söz konusu bu düzenlemeler, stok fazlalarının satın alımı veya ihracatın teşviki gibi konuları kapsamaktadır.

ii. Yönlendirme bölümü ise, tarım sektöründe yapısal politikalara ilişkin önlemlerin alınmasında ve kırsal kalkınma alanında gerekli ekipman ve teknoloji ile gerçekleştirilecek reformlara katkı sağlamaktadır.

Garanti bölümü fonun en önemli kısmını oluşturmakta ve topluluk bütçe kalemlerinde zorunlu giderler arasında yer almaktadır. Bölgeler arasındaki kalkınma farklılıklarını gidermeyi hedefleyen Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu (FEDER), AB çapındaki mesleki eğitim, istihdam ve insan kaynaklarının geliştirilmesi amacıyla oluşturulan Avrupa Sosyal Fonu (FSE) ve kırsal kalkınmayı destekleyen faaliyetleri bütünleştirmeyi hedefleyen LEADER ise, yönlendirme bölümü finansmanına katkı sağlayan diğer fonlardır.

Yönlendirme bölümünü garanti bölümünden ayıran temel fark, yönlendirme bölümünde üye ülkeler ile AB'nin ortak finansman sağlamasıdır.

AB'de ortak fiyatlar genellikle dünya fiyatlarının üzerindedir. Bu durum, üretimin fazla olması ve stokların artmasına neden olmaktadır. İzlenen yüksek fiyat politikaları üretici gelirlerinin yüksek olmasına yol açarken, oluşan stok ürünlerin (tereyağı dağları, süt ve şarap gölleri vb.) ihracatını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu stoklar, birlik bütçesine ağır bir mali yük getirmiş ve kıt kaynakların israf edilmesine yol açmıştır (Karluk, 2002b, 312).

Ihracatçıların dünya fiyatlarından ürün satışları ile maliyet fiyatları arasındaki fark özel ihracat primleriyle desteklenmektedir. Bu durum, birlik bütçesinde çok önemli bir yeri tutan tarım sektörünün finansmanı konusunda zaman zaman üyeler arasında çıkar çatışmalarına neden olmaktadır. Bu nedenle, AB'de ürün fazlalıklarına engel olmak için üretim kotaları belirlenmekte, bağlar ve meyve bahçelerinin sökülmesi teşvik edilmekte, belli bir miktarın üzerindeki ürünler için fiyat garantisi verilmemekte, depolama maliyetlerinin bir kısmına üreticilerin de katılması sağlanmaktadır.

OTP uygulaması sonrasında; tarımsal ürünlerde birliğin zamanla kendi kendine yeterli konuma gelmesi nedeniyle oluşan üretim fazlalıkları ve bunların stoklanmasındaki güçlükler sonucu üretici gelirlerinin düşmesi, yüksek fiyat desteklerinin bütçeye getirdiği ek maliyetler, tüketicilerin ürünlere ödedikleri fiyatın yüksek olması gibi sorunların yanı sıra, korumacı politikalar nedeniyle başka ülkelerle yapılan tarım ürünleri ticaretinde kısıntılar yaşanmaya başlamıştır.

Bunlara ek olarak, birliğin her genişlemesinde tarım politikasının karşılaştığı yeni sorunlar, tarım politikasında reform arayışlarına neden olmuştur (DPT, 2000, 128).

2.3. OTP Reform Çalışmaları

OTP’da yapılan reform çalışmaları 1968-1989, 1990-1997 ve Gündem 2000 ve sonrası olmak üzere üç dönemde ele alınmaktadır.

• 1968-1989 Dönemi

OTP’ye ilişkin ilk reform çalışması, OTP ile ilgili sorunun talebin arzı karşılayamaması olduğu yönündeki eleştiriyi ortaya koyan 1968 tarihli “Mansholt Planı”dır. Arz-talep dengesini sağlamak için, 5 milyon hektar arazinin ekilmemesi, 5 milyon çiftçinin üretimden vazgeçmesi ve küçük işletmelerin yerini büyük işletmelere bırakmasını öneren plan başta Fransa olmak üzere üyelerce eleştirilmiş ve kabul edilmemiştir.

1973 yılında birliğin genişlemesi, üretim artışını dengeleme ve bütçe harcamalarını azaltmayı hedefleyen dar kapsamlı bazı reformların yapılmasına neden olmuştur. İlk reform, süt ürünleri sektöründe ürün fazlalığının mali yükünün üreticiyle paylaşılması düşüncesiyle uygulamaya başlanan ve 1992 yılına kadar sürdürülen “Ortak Sorumluluk Vergisi”dir.

İkinci önemli reform 1980’li yılların başında uygulanan “Garanti Eşiği”dir. Bu uygulamada üretim fazlası olan ürünlerin üretim hacmi, tahmini tüketim miktarı, ihracat potansiyeli gibi unsurları dikkate alınarak maksimum üretim eşiği saptanmıştır. Eşiğin aşılması durumunda hedef veya müdahale fiyatının artış oranları sınırlandırılmış yada üreticilerin fazla ürünleri stoklamaları ve satış masraflarına üretim vergisi ile katılımlar sağlanmıştır. Garanti eşiklerinin yüksek tutulması, eşiğin aşılması durumunda ise destek fiyatları sınırlı miktarda ürün için kısıtlanması nedeniyle, bu uygulama da istenen sonucu vermemiştir.

Süt tozu ve tereyağı stokları artınca, 1984 yılında süt ürünlerine yönelik kota uygulanmıştır. Uygulamanın başarılı sonuçlar vermesi nedeniyle ileriki yıllarda da sürdürülmesine karar verilmiştir.

1988 yılında giderek artan üretim fazlalıkları, tarıma yapılan bütçe maliyetlerinin çoğalması ve uluslararası tarım ürünleri ticaretinde yaşanan sorunlar (sığır ve dana eti ile tahıllara yönelik harcamaların artması İspanya ve Portekiz’in üye olması, dünyada tarım ürünleri fiyatlarının düşmesi) kapsamlı reformların yapılmasını gerektirmiştir.

Bütçe disiplinin aşırı üretim ile bozulmasını önlemek amacıyla arz-talep dengesini sağlamaya yönelik bütçe dengeleyiciler

oluşturulmuştur. Bu araçlar arasında en önemlisi olan “Maksimum Garanti Edilmiş Miktar” ile, her bir ürün için önceden belirlenen eşiği aşması durumunda verilen desteğin otomatik olarak azaltılması ön görülmüştür. Ancak uygulamada bu gerçekleştirilemediğinden, yapılan reformların etkisi zayıf olmuştur (<http://www.deltur.cec.eu.int>, Erişim Tarihi: 24.03.2004).

• 1990-1997 Dönemi

1990’lı yıllarda çevre bilincinin gelişerek bir baskı unsuru haline gelmesi sonucu, 1993-2000 yılları için uygulamaya konulan 5. Çevre Eylem Programı, AB’nin tüm politikalarının çevre koruma ile bütünleştirilmesi için bir çerçeve oluşturmuştur.

Bu kapsamda 1992’de uygulamaya konan MacSharry reformları, OTP’nin işleyişinden kaynaklanan sorunların yanında, GATT Uruguay görüşmeleri kapsamında dünya tarım ürünleri ticaretini engelleyecek ve bu ürünlerin pazara girişini zorlaştıracak her çeşit tarım sübvansiyonlarının ortak kurallara bağlanması ve kademeli olarak kaldırılması hedefi de dikkate alınarak OTP’nin pazar ve fiyat mekanizmalarında önemli değişiklikler yaratmıştır.

MacSharry reformları ile OTP bütçesinde büyük yer tutan tahıllar ve sığır eti destek fiyatları önemli oranda indirilmiş, çiftçilerin gelirlerinde oluşan kayıplarda, doğrudan yardım kapsamında telafi edici vergiler ile karşılanmıştır. Bu sistem ayrıca, ekonomik ve sosyal bütünleşmenin hızlandırılması, toprağın daha rasyonel kullanılması gibi daha kapsamlı yapısal reformlarla desteklenmiştir.

Böylece kırsal kalkınmanın dengeli olması için ek tedbirlerle sağlanan destekler artırılmış, çevre koruma ve ormanlaştırmaya yönelik girişimler üye ülkeler için zorunlu hale getirilmiştir (<http://www.sonbaski.com/yenisite/sayilozge.htm>, Erişim Tarihi: 14.12.2004).

• Gündem 2000 ve Sonrası

Uruguay görüşmeleri sırasında alınan iç destekleri azaltma kararları ve MacSharry reformlarına rağmen, OTP’nin uygulamasında yaşanan sıkıntılar sonucu, Aralık 1995 Madrid Zirvesinde konseyin isteği üzerine komisyon tarafından hazırlanan ve 21. yüzyılda AB’nin karşılaştacağı sorunları belirleyerek, çözüm önerilerini içeren Gündem 2000 metninde OTP reformlarının devamı niteliğinde hazırlanan bir dizi reforma yer verilmiştir.

Bu kapsamda 21. yüzyılda OTP’nin işleyişine yön verecek yeni amaçlar aşağıdaki biçimde belirlenmiştir (Tan ve Dellal, 2003, 11).

- i. Birlik üreticilerinin iç ve dış alanda rekabet gücünün artırılması,
- ii. Ürün güvenliğinin sağlanması,
- iii. Tarım toplumunun yaşam kalitesi ve gelir düzeyinin artırılması,
- iv. Çevre korumanın OTP ile bütünleştirilmesi
- v. Tarım üreticilerine alternatif iş olanakları yaratılması,
- vi. Tarım alanındaki AB mevzuatının sadeleştirilmesidir.

Yeni OTP’si rekabetçi, sürdürülebilir ve kalite odaklı bir tarım sektörüne ulaşmak üzere üç temel hedef öngörmektedir. Bu hedefleri gerçekleştirmek üzere yeni düzenlemeler yapılmış ve

tarımsal bütçe yılda ortalama 38 milyar euro piyasa politikalarına ve 4.3 milyar euro kırsal gelişme harcamaları olmak üzere, toplam 42.3 milyar euro ile sınırlandırılmıştır.

Yeni düzenlemeler tarla ürünleri, sığır eti, süt ve süt ürünleri, şarap üretimi, yeni kırsal gelişme çerçevesini, doğrudan destekler için yatay kuralları ve OTP'nin finansmanını kapsamaktadır (Çakmak-Kasnakoğlu, 2001, 4).

AB'ye aday ülkeler kapsamında yer alan Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinin kırsal kalkınması ile ilgili sorunlara çözüm getirmek ve OTP'ye uyum çalışmalarına katkıda bulunmak amacı ile "Tarım ve Kırsal Kalkınma Alanında Özel Katılım Programı" (SAPARD), oluşturulmuştur. Programın ayrıca, tarımsal üretim ve gıda sanayinde etkinliği ve rekabet gücünü artırması yanında istihdamı yükselmesi de amaçlanmaktadır.

FEOGA'nın Garanti Bölümünden finanse edilmesi kararlaştırılan program, 1.1.2000 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Komisyon 2000-2006 yılları için 520 milyon euro'luk bir SAPARD desteği sağlamayı öngörmektedir (DTM-TOBB, 2002, 83).

AB, Gündem 2000 ile uzun dönem tarımsal ve kırsal gelişme stratejisini çizmiştir. Uzun dönem amaçları belirlenmiş ve bu amaçlara hizmet edecek yapılabilir araçlar uygulamaya sokulmuştur. Adaylardan beklenen, sürdürülen politikalara uyum göstermeleridir. Ancak adayların daha önce, kurumsal ve yasal altyapılarını tamamlanması ve tarımsal yapılarını OTP'den yararlanabilir hale getirmesi gerekmektedir.

2.4. Türkiye'nin OTP'ye Uyum Çalışmaları

Türk tarımının OTP'ye uyumu, gerek AB ve gerekse Türkiye açısından "müktesebat" konusunda yoğunlaşmış durumdadır. Türk tarımının OTP'ye uyumunda, AB müktesebatının Türkiye tarafından uygulanması gerekmektedir.

Türkiye'nin büyük bir tarım ülkesi olması ve Türk tarımının AB tarımına göre önemli farklılıklar göstermesi nedeniyle, OTP'ye uyum önemli sorunlar yaratabilecektir. Daha önceki AB katılmalarında olduğu gibi, Türk tarımının OTP'ye uyumunun aşamalı olarak gerçekleşmesi beklenmektedir.

OTP'ye uyum gerçekleştiğinde Türkiye tarımı ve çiftçisi kendisini yeni bir tarım politikası ve rekabet ortamında ile karşılaşacaktır. Bu yeni koşullarda yeni olanakların yanı sıra, risk ve belirsizlikler de mevcut bulunmaktadır.

Türk tarımının OTP'ye uyumu ile ilgili en son ve önemli gelişme Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB) ile ortaya çıkmıştır. KOB Türkiye'nin AB'ye üyeliğinin yol haritasını ve tam üyeliğin gerçekleşmesi için, Türkiye tarafından gerçekleştirilmesi gereken asgari koşulları belirtmektedir.

Türkiye ile diğer aday ülkeler arasında katılım öncesi hazırlıkları açısından bir fark gözetilmemiştir. Komisyon, diğer aday ülkeler için istenilenler paralelinde Türkiye'den de katılım öncesi hazırlıklarını tamamlamasını istemiştir.

KOB'de, Türkiye'den kısa dönemde istenenler şunlardır: (<http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/kob/2003.pdf>, Erişim Tarihi: 20.11.2004).

- i. İşleyen bir arazi ve çiftçi kayıt sisteminin kurulması,
- ii. Hayvan kimlik sisteminin yerleştirilmesi,
- iii. Bitki pasaportu getirilmesi (bitki geçiş izinleri sisteminin oluşturulması),
- iv. Tarım piyasalarının izlenmesi, düzeltilmesi ve kırsal kalkınma önlemlerinin uygulanması için idari yapının iyileştirilmesi,
- v. Laboratuvar testleri ve hayvan muayenelerinin daha ileri derecede tesisi,
- vi. Balık kaynaklarının geliştirilmesi ve bunun için, gerekli idari yapıların oluşturulması,
- vii. Balıkçılık filo kayıtlarının yapılması,
- viii. Balıkçılık sektöründe pazarlama ve yapının, kaynak yönetim politikası yoluyla iyileştirilmesi.

Görüldüğü gibi, kısa dönemde mevzuat uyum çalışmaları belli alanlarla sınırlanmaktadır; veteriner ve bitki sağlığı alanlarında bir uyum stratejisi belirlenmesi ve kayıt sisteminin tamamlanarak, bütün bu alanlarda gerekli idari yapıların kurulması öngörülmektedir.

Orta dönemde ise, uyum için aşağıdaki çalışmalar esas alınmaktadır:

- i. Tarım ve kırsal kalkınma politikaları alanlarında mevzuat uyumu,
- ii. Gıda tesislerinde hijyen ve kamu sağlığında AB standartlarının uygulanması (ki burada et ve süt tesisleri öne çıkmaktadır),
- iii. Test ve teşhis olanaklarının iyileştirilmesi ve daha ileri düzeyde tesis edilmesi,
- iv. Ortak balıkçılık politikası mevzuatına uyum,
- v. Balıkçılık sektöründe kapasite artışının sürdürülmesi,
- vi. Balık ve su ürünlerinde kalite standardı ve güvenilirliğin sağlanması.

Bütün bu hususlar; orta dönemde bir taraftan kalite standartları, bitki ve hayvan sağlığı, laboratuvarlarda ve balıkçılık alanında kapasite gelişimi gibi konularda iyileştirme devam ederken, diğer taraftan, Ortak Tarım Politikası (OTP) ve Ortak Balıkçılık Politikası (OBP) alanlarında mevzuat uyumunun istendiğini ortaya koymaktadır.

KOB'nin imzalanmasından 31.04.2002 tarihine kadar geçen sürede çeşitli çıkartılan kanun ve yönetmelikler aşağıda belirtilmiştir (Eraktan, 2002, 56);

- i. Hayvan Sağlığı Kanunu,
- ii. Hayvan Sağlığı ve Zabıtası Kanunu,
- iii. Geviş Getiren Büyükbaş Hayvanların Tanımlanması, Tescili ve İzlenmesi Yönetmeliği,
- iv. Şeker Kanunu,
- v. Tütün ve Tütün Mamulleri Kanunu.

Türkiye ancak KOB ile birlikte, OTP konusundaki çalışmalarına ciddi olarak başlayabilmiştir. Bu çalışmalar, OTP'na uyumun aşamalı olarak gerçekleşeceğini göstermektedir. Ancak

ülkemizin OTP'na uyumu ve uyumdan sonraki süreçte, çözmesi gereken çeşitli sorun ve kısıtlar mevcuttur.

3. TÜRK TARIMININ OTP'NA UYUM KONUSUNDA KARŞILAŞTIĞI SORUNLAR VE KISITLAR

Türk tarımının OTP'ye uyum konusunda karşılaştığı başlıca sorun ve kısıtlarını, içsel ve dışsal faktörlere bağlı olarak ele almak mümkündür.

3.1. Türk Tarımının İç Sorunları ve Kısıtları

Türk tarımının iç sorunlarını ve kısıtlarını, tarımsal yapısından ve izlenen tarım politikalarından kaynaklananlar olmak üzere iki açıdan ele almak mümkündür.

• Türkiye'nin Tarımsal Yapısından Kaynaklanan Sorunlar ve Kısıtlar

i. Türkiye'de tarımsal işletmelerin büyük çoğunluğunu 50 hektardan küçük işletmelerin oluşturmaktadır. Buna karşılık tarımsal işletmelerin optimal verimlilikte çalışmaları için, belli bir toprak büyüklüğüne ihtiyaç duyulmaktadır.

ii. Küçük işletmelerin çok büyük bir bölümü üretimi kendi tüketimini karşılamak için yapmakta, pazar için üretim yapamamakta ve buna bağlı olarak, sermaye birikimi de sağlanamamaktadır. İşletmelerin arazi tasarruf şeklinin öz mülkiyet şeklinde olması da, bu toprakların verimliliğini düşüren faktörlerdir.

iii. Tarım kesiminin karşılaştığı temel sorunlardan biri de, kullanılan teknolojinin eskiliği ve yeni teknolojilerin yeterince ve etkin olarak kullanılmamasıdır. Bunun sonucu olarak, üretim istenildiği kadar artırılamamaktadır. Verimlilik ve üretim kalitesi düşüktür. Tarımsal üretim, doğal koşulların belirsizliğine çok fazla açıktır.

iv. İyi eğitilmiş ve teknik bilgi sahibi emek gücünün bulunmaması, tarımda verimin düşmesine ve mahsulün çok önemli bir kısmının tarlada kalmasına yol açmaktadır.

v. Üretim ve pazarlama örgütlenmelerindeki yetersizliğin yanı sıra, taşıma ve depolama sistemlerinin yeterince gelişmemiş olması, tarım sektörünün diğer önemli sorunları arasında yer almaktadır.

• Türkiye'de Uygulanan Tarım Politikalarından Kaynaklanan Sorunlar ve Kısıtlar

i. Seçim dönemlerinde izlenen popülist politikalara bağlı olarak; tarımsal ürünlere farklı destekleme politikası uygulanması, bir hükümetten diğerine desteklenen ürünlerin sayısının değişmesi vb. nedenlerle tarım politikalarının etkinliği azalmakta ve ayrıca bütçeye ek bir yük getirmektedir.

2000 yılında bütçede tarıma ayrılan destekleme ödeneği bütçenin %1,7'sini, GSMH'nın ise, yüzde 0,7'ini oluşturmaktadır.

ii. Destekleme politikalarıyla aktarılan fonların tarım transferleri içinde geçmesine rağmen, bunların çiftçilere aktarılmadığı görülmektedir. Bu fonların daha çok çeşitli kamu kuruluşlarının görev zararlarını karşılamada kullanıldığı, girdi sübvansiyonlarının daha çok

girdi kullananlara, kredi sübvansiyonlarının kredi alma gücünde olan kitlelere gittiği, tüketiciden olan transferlerden de büyük üreticilerin yararlandığı, aynı zamanda tüketici olan küçük üreticilerin bu destekten aynı oranda yarar sağlayamadığı görülmektedir (Eraktan, 2001, 97).

iii. Burada önem taşıyan bir diğer konu da, transferlerin hangi kitleye ulaştırılmak istendiğinin belirsiz olmasıdır. Mevcut tarım işletmelerinin yapısını değiştirme kaygısı olmaksızın tarım kesimine bir rahatlama sağlama gayreti ile, tüm tarım çalışanları bu desteklerden yararlandırılmak istenmektedir.

Optimal bir işletme büyüklüğü oluşturulması amacıyla, belli büyüklükteki işletmelerin desteklenmesi mi öngörülmektedir, yoksa tarım politikaları bir sosyal politikanın aracı haline getirilip, küçük ve yoksul çiftçinin tarımda istihdamının devamı mı istenmektedir, bunun açıklığa kavuşturulması gerekir. Bir hedef kitle belirlenmedikçe amaçlar yerli yerine oturmayacak, amaçlar kesinleşmedikçe uygun araçların seçimi mümkün olamayacaktır.

Yukarıda ana hatlarıyla sayılan Türkiye’de uygulanan tarım politikalarından kaynaklanan sorunlar, zaman içerisinde giderek azalmasına rağmen, halen sorun olmayı sürdürmektedirler.

3.2. Türk Tarımının Dış Sorunları ve Kısıtları

Türk tarımı ve tarım politikalarının uygulanabilirliğini ve etkinliğini önleyen dış sorunlar ve kısıtlardan başlıcaları şunlardır.

i. Ülkelerin tarım sektörüne yaptıkları desteklemeler nedeniyle oluşan ürün fiyatları, serbest piyasa koşullarındaki fiyattan farklı olmaktadır. Bu durum dünya fiyatlarını ve dolayısıyla, uluslararası rekabeti etkilemektedir.

ii. Uluslararası ticarete yalnız fiyatlara müdahale değil, üretim ve ticaret miktarlarına da çeşitli kısıtlamalar (kotalar) söz konusu olmaktadır.

iii. Türkiye'nin taraf olduğu (DTÖ ve AB-GB gibi) ve taraf olmayı hedeflediği (AB-OTP) uluslararası anlaşmaların getirdiği çeşitli sınırlamalar vardır.

4. TÜRK TARIMININ OTP'YE UYUMUNUN OLASI EKONOMİK ETKİLERİ

Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerde Türk tarımı ile ilgili en önemli unsur, Türkiye'nin tarım politikasının OTP'ye uyumudur. Türkiye'nin tarımsal yapısının, tarım nüfusunun, işletme büyüklüğü, üreticinin örgütlenmesi, tarımsal desteklemeler, kurumsal organizasyon, teknoloji kullanımı, verimlilik, bitki ve hayvan sağlığı şartları, ürün kalite ve standartları açısından AB ülkelerinden önemli ölçüde farklılıklar göstermektedir. Bu nedenle, Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerin gelecekteki en önemli ve en sorunlu yönünü tarım alanındaki ilişkilerin oluşturacağı beklenmektedir.

AB'ye katılan ve aday olan ülkelerde tarımla ilgili konular, uluslararası ilişkilerde en önemli yeri almaktadır. Türkiye’de bu konu daha ön plana çıkmaktadır. Örneğin, Türkiye’den KOB ile daha

adaylık statüsü başlamadan bir takım önlemler istenmesi de buna eklenebilir.

Türk, AB ve dünya tarımı hızlı ve sürekli bir değişim içerisinde ve bu süreç, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) tarım anlaşmasıyla hat safhaya çıkmıştır.

AB'ye yeni üyelerin katılımı ve OTP'de yapılan reformlar sonucunda, AB tarımında ve OTP'sında önemli değişiklikler ortaya çıkabileceğinden, Türk Tarımının OTP'ye uyumunun muhtemel etkileri ile ilgili şimdiden yapılacak tahmin ve hesaplamalarda çeşitli farklılıkların olması doğaldır.

OTP'nin Türkiye üzerindeki etkisi tam üyelikten sonra ve tam üyelik öncesi yapılan uygulamalarda farklı sonuçlar yaratmaktadır. Bu nedenle, muhtemel bir uyumun sonuçları, büyük ölçüde uyumun ne zaman ve hangi şartlarda gerçekleşeceğine bağlıdır.

Aşağıda Türk Tarımının OTP'ye uyumunun olası ekonomik etkileri, yapılan üç ayrı çalışmanın* sonuçlarına dayandırılarak ele alınmaktadır (<http://www.zmo.org.tr/etkinlikler/abgst03/06.pdf>, Erişim Tarihi: 18.12.2004).

● Refah Etkileri

Türk tarımının OTP'na uyumun refah etkileri; üretici refahı, tüketici refahı ve ikisinin toplamından oluşan toplumsal refah olarak üç şekildedir.

Türk tarımının OTP'na uyumunun toplumsal refahı arttıracığı tahmin edilmektedir. Akder ve arkadaşları tarafından 1998 yılı için %18, 1995 yılı için %24 ve Ertuğrul tarafından 1995 yılı için %23, Çakmak ve Kasnakoğlu tarafından 2005 yılı için %3 olarak tahmin edilmiştir.

OTP'nin sürekli bir reform sürecinde olduğu ve her yeni üye kabulünden önce, destekleme yoğunluğunu azaltan ve harcamaları kısan bir sürecin yaşandığı göz önüne alınırsa, Türkiye'nin OTP'ye uyumu söz konusu olduğunda da, yeni bir reform süreci yaşanabileceği ve bu koşullarda Türk çiftçisinin refahının düşmesi beklenebilir.

*1- Halis Akder-İlhan Akay-Allan Buckwell,-Cemil Ertuğrul-Haluk Kasnakoğlu-John Medland-Nick Young, **Turkish Agriculture and European Community Policies and Institutional Adoption**, Yayın No. DPT: 2241-AETB: 25, Ankara, 1990. Çalışmanın varsayımları; (1) Türkiye 1988 yılında AB dışında, (2) Türkiye 1988 yılında AB içinde, (3) Türkiye 1995 yılında AB dışında, (4) Türkiye 1995 yılında AB içinde.

2- Cemil Ertuğrul, **Türk Tarımının AT Ortak Tarım Politikasına Uyumu**, Gazi Üniversitesi SBE, İktisat ABD Doktora Tezi, Ankara, 1992. Çalışmanın varsayımları; 1995 yılı için (1) Türkiye AB dışında, (2) Türkiye AB içinde.

3- H. Erol Çakmak-Haluk Kasnakoğlu, **Tarım Sektöründe Türkiye ve AB Etkileşimi: Türkiye'nin AB'ye Üyelikinin Analizi**, TEAE, Ankara, 2001. Çalışmanın varsayımları; 2005 yılı için (1) Türkiye AB dışında, (2) Türkiye AB içinde.

Türk tarımının OTP'ye uyumu halinde, OTP çerçevesinde giderek önem kazanan kırsal ve çevresel destekler ile kırsal alana yönelik diğer AB kaynakları da yetersiz kaldığı takdirde, Türk çiftçisi ciddi bir refah kaybı sorunu ile karşılaşabilecektir.

Türk tarımının OTP'ye uyumunun, tüketici refahında artışa neden olması beklenmektedir. Bu artış Akder ve arkadaşları tarafından 1995 yılı için %19, Çakmak ve Kasnakoğlu tarafından 2005 yılı için, %12 olarak tahmin edilmiştir. OTP'da gelecek yıllarda liberalleşme yönünde ortaya çıkabilecek gelişmeler, tüketici refahında daha büyük artışlara olanak tanıyabilir.

• Fiyat ve Pazar Politikasına Etkileri

Türk tarımı OTP'ye uyum ile daha koruyucu ve destekleyici bir fiyat ve pazar politikasına kavuşacaktır. Ayrıca, kırsal ve çevresel destekler ile kırsal kesime yönelik çeşitli fonlar, tarım sektörünü ve dolaylı olarak da fiyat ve pazar politikalarını etkileyebilecektir.

Türk tarımının OTP'ye uyumu durumunda, Türkiye ve AB'deki tarımsal ürün fiyatları eşitlenecektir. Türkiye'de başta hayvansal ürün fiyatları olmak üzere pek çok tarımsal ürün fiyatları AB fiyatlarının oldukça üzerindedir.

OTP'ye uyumda eşitlenecek ürün fiyatları sonucunda oluşacak fiyat değişikliklerini 2005 yılı için tahmin eden Çakmak ve Kasnakoğluna göre, tahıl ürünlerinin çoğunda, hayvansal ürünlerde ve yağlı tohumlarda fiyatlar düşecek, bazı sanayi bitkileri ile meyva ve sebze fiyatları yükselecektir. OTP'da gelecek yıllarda liberalleşme yönünde ortaya çıkabilecek gelişmeler, fiyatlarda daha büyük düşümlere neden olabilecektir.

Piyasa düzenlerine aynen uyulması zorunluluğu nedeniyle, OTP'nin Türk tarımı için fiyat ve pazar politikası açısından, yeterince destekleyici ve koruyucu olduğu söylenemez. Bu olumsuz etkiyi, kırsal ve çevresel destekler ile kırsal kesime yönelik çeşitli fonlar yoluyla dengelemek mümkündür:

• Üretim Üzerine Etkileri

Türk tarımının OTP'ye uyumu Türk tarımının üretim desenini ve dolayısıyla tarımsal üretimi köklü bir biçimde etkileyecektir. Uyum sonucunda tarımsal üretimin fiziksel olarak değişimi, 1995 yılı için Akder ve arkadaşları %6, Ertuğrul %9 oranında artış, Çakmak ve Kasnakoğlu ise, 2005 yılı için bu değeri %6 oranında azalış olarak tahmin etmişlerdir. Bu durum büyük ölçüde OTP reformu çerçevesinde, fiyat düşmelerinden kaynaklanmaktadır.

Türk tarımının OTP'ye uyumu sonucu fiyatlardaki düşüşler, üretimde de azalmalara neden olacaktır.

Benzer durum parasal değerler için de söz konusudur. Akder ve arkadaşları 1988 ve 1995 yılları için üretimin parasal değerler ile artış göstereceğini tahmin etmiştir. Bu artış, büyük ölçüde tahıl ve baklagil üretimindeki artıştan kaynaklanmaktadır. Çakmak ve Kasnakoğlu tarafından 2005 yılı için yapılan tahminde, üretim parasal değerler ile bitkisel ve hayvansal üretimde düşmektedir.

• Tüketim Üzerine Etkileri

OTP'ye uyum sonrası, fiyatlardaki değişiklikler nedeniyle, tarım ürünleri tüketimi fiziksel olarak artış gösterirken, parasal olarak azalacağı beklenmektedir. Çakmak ve Kasnakoğluna göre, 2005

yılında hayvansal ürünler tüketimi fiziksel olarak %17 oranında artarken, parasal olarak %25 oranında azalacaktır.

Uyum sonrasında tüketiciler, daha çok tarımsal ürünü, özellikle hayvansal ürünleri daha az para ödeyerek tüketebileceklerdir. OTP reformu çerçevesinde, daha sağlıklı ve kaliteli ürünlere yönelme sonucu beslenme düzeyi ve kalitesi de artacaktır.

• Dış Ticaret Üzerine Etkileri

Türk tarımının uyumu durumunda 1988 ve 1995 yıllarında toplam tarım ürünleri ihracat ve ithalatı artacaktır. Akder ve arkadaşları ve Ertuğrul tarafından 1995 yılı için yapılan tahminlere göre, ihracattaki artış %269-%335, ithalattaki artış ise, %705-%938 değerleri arasında değişmektedir. İhracattaki artış büyük ölçüde bitkisel üretim artışından, ithalattaki artış ise, hem bitkisel hem hayvansal ürün ithalatındaki artıştan kaynaklanacaktır.

Dış ticaret dengesi, 1988 ve 1995 yılı için yapılan tahminlere göre ülkemiz lehine iken, 2005 yılı için yapılan Çakmak ve Kasnakoğlunun çalışmalarında %313 oranında aleyhe bir değer olacaktır. Bu durum büyük ölçüde AB tarımının verimlilik ve rekabet gücünü arttırmayı hedefleyen politikaları, liberalleşme politikaları ve Türkiye'nin verimlilik ve rekabet gücünü göz ardı eden tarım politikalarından kaynaklanmaktadır.

• Teknoloji Kullanımı, Verimlilik, İşletme Yapısı Üzerine Etkileri

Türkiye, tarım işletmelerinin yapısındaki bozukluk, teknoloji kullanımındaki yetersizlik, düşük verimlilik gibi sorunlara bağlı olarak, doğal kaynakları nedeniyle üstün durumda olduğu ve meyve sebze, tütün, pamuk gibi, topluluk tarımını tamamlayıcı nitelikte olabilecek ürünler dışında, çoğu tarım üründe ve özellikle büyükbaş hayvancılıkta topluluk ile rekabet edemeyecektir.

Bu nedenle; Türk tarımında köklü bir reform ile tarım işletmelerinin yapısının iyileştirilmesi, teknoloji kullanımı ve verimlilik düzeyinin artırılması sağlanırsa, özellikle doğal kaynaklar açısından üstün olunan ürünlerde, uzun dönemde belirli bir rekabet gücüne ulaşılabilir.

Rekabet koşulları sonucu çok sayıda küçük ve verimsiz tarım işletmesi ortadan kalkacaktır. Ancak uzun dönemde, teknoloji kullanımı ve verimlilik artabilecek böylece tarım işletmeleri büyüyecektir.

• AB Bütçesi Üzerine Etkileri

Türkiye'nin Birliğe üyeliğinin AB bütçesi üzerindeki etkisi, tarım harcamalarına ayrılan payın artırılması yönünde olacaktır. Bu harcamalar 1995 yılı koşullarında Akder ve arkadaşları tarafından 3,1 milyar dolar ve Ertuğrul tarafından 1,8 milyar dolar civarında tahmin edilmiştir. OTP reformu çerçevesinde bu değer, önümüzdeki yıllarda daha da azalabilecektir.

Kırsal, çevresel, bölgesel, yapısal vs. fonlardan tarım kesimine akacak kaynakların artması beklenmektedir. Ancak, bu artış bütçe disiplini çerçevesinde, tarıma sağlanan daha önceki desteklere göre sınırlı miktarlarda olacaktır.

Bu yukarıda sayılan sonuçlar Türk tarımının, Avrupa ülkelerindeki tarım sektörüne karşı fazla bir üstünlüğünün olmadığını

göstermektedir. Bu nedenle OTP'ye uyumun başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi amacıyla, Türkiye tarım politikasını verimlilikte sağlanacak artışlarla rekabet gücünün artırılması esasına dayandırmalıdır.

Yukarıda ana hatlarıyla açıklanmaya çalışılan OTP'na uyumun etkileri, aşağıdaki iki konuda daha da farklılaşmaktadır. Bunlar, tam üyelik çerçevesinde uyum ve ortaklık ilişkisi (tam üye olmadan, bugünkü adaylık statüsü) çerçevesinde uyum konularıdır.

4.1. Ortaklık İlişkisi Çerçevesinde Uyum

Ortaklık ilişkisi çerçevesinde gerçekleştirilecek uyumun kuralları aşağıdaki bazı belirsizlikleri içermektedir (<http://ekutup.dpt.gov.tr/planlama/42nciyıl/ertugruc.pdf>, Erişim Tarihi: 25.12.2004).

Tarımsal ürünlerin bütününde uyumun gerçekleştirilip gerçekleştirilmeyeceği, uyumun aşamaları, AB mevzuatının ne ölçüde benimseneceği, uyumu gerçekleştirmek için mevzuatlarda fiyat ve pazar sistemlerinde köklü değişikliklere gidilmeksizin, tarım ürünlerinin fiyatlarının serbest dolaşıma olanak sağlayacak şekilde eşitlenmesinin yeterli olup olmayacağı gibi konular belirsizdir.

Ortaklık ilişkisi çerçevesinde gerçekleştirilecek bir uyum süreci; AB'nin yapısal fonlarını kapsamayacağından veya Türk tarımının OTP'ye uyumu için AB'nin Türkiye'ye yeterli miktarda bir mali kaynak sağlaması beklenmediğinden, Türk tarımının rekabet gücü sınırlı olacaktır. Ulusal kaynaklardan sağlanacak desteklerin AB destekleri düzeyinde olması mali nedenlerle son derece güçtür ve Türk tarımının rekabet gücünü yeterli düzeye yükseltebilecek ölçüde olması beklenemez.

AB'ye üye olmadan ve mali olanaklardan faydalanmadan tarım ürünlerinin Türkiye ve AB arasındaki gümrük birliğine dahil edilmemesi (serbest dolaşımı) ise, tarım sektörünü son derecede olumsuz etkileyecektir. Çünkü, bugünkü yapısıyla tarım sektörümüzün, gerek üretim maliyetleri ve gerekse AB üreticisinin aldığı yüksek oranlı destekler açısından, AB ile rekabet şansı bulunmamaktadır.

Başta sorunlu sektör olan hayvancılık ve hububat olmak üzere, tarımın birçok alt sektörlerinde ülkemizin rekabet şansı olmadığından net ithalatçı duruma düşülecek ve bu sektörlerde Türkiye, AB kökenli ürünlerin istilasına uğrayan, açık bir pazar haline gelecektir. Bu durum söz konusu alt sektörlerin olumsuz yönde etkilenmesine, Türk çiftçisinin güç durumlara düşmesine ve üretimden çekilmesine neden olacaktır. Bu bakımdan, Türkiye AB'ye üye olmadan ve AB'nin mali kaynaklarından yararlanmadan, tarım ürünleri AB ile gümrük birliğine dahil edilmemelidir.

Ancak, AB tarafından yeni genişleme sürecinde, aday ülkeler için henüz gerçekleştirilmekte olan SAPARD (Tarımsal ve Kırsal Kalkınma Alanında Özel Katılım Programı) kapsamına Türkiye'nin de alınması veya SAPARD benzeri bir uygulamanın Türkiye için geliştirilmesi durumunda ortaklık koşullarında uyum için elverişli bir ortam oluşturabilir. Bu uyumun koşulları da, büyük ölçüde Türkiye'ye

sağlanacak mali desteğin özelliklerine bağlı olacak ve yapılacak görüşmelerle belirlenebilecektir.

4.2. Tam Üyelik Çerçevesinde Uyum

Tam üyelik çerçevesinde gerçekleştirilecek uyum koşullarında, Türkiye ile topluluk arasında katılım anlaşması ile uyumun bütün kuralları belirlenecektir. Ancak, topluluğa sonradan katılan ülkelerin katılım anlaşmaları göz önüne alındığında, Türkiye'nin OTP'ye uyumu durumunda topluluk mevzuatını benimsemesi beklenmektedir.

Türk tarımının OTP'ye uyumunda en önemli sorunlarından biri mali konulardır. Türkiye, OTP'ye uyum ile Türk tarımına yeterli desteği sağlayıp sağlayamayacağı endişesi içerisindeyken, AB bu uyumun kendine nasıl bir mali yük getireceği hesabı içerisinde. Türk tarımının OTP'ye uyumunun, desteklemenin azaldığı bir dönemde gerçekleşmesi durumunda, AB'nin bütçesine büyük bir yük getireceği söylenemez. Nitekim gelişmeler, üyeliğin böyle bir dönemde gerçekleşeceğini göstermektedir. Bu nedenle, OTP'nin yeniden yapılandırılmasına ve yapısal fonlarla ilgili ortaya çıkabilecek gelişmelere bağlı olarak, uzun dönemde, Türk tarımı için Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (FEOGA)'nın Garanti Bölümünden çok Yönlendirme Bölümü önem kazanabilecektir.

Gündem 2000 çerçevesinde, yeni genişleme sürecinde destekleme fiyat politikası yoluyla gerçekleştirilen desteklerin azaltılması, kırsal, yapısal ve çevre sorunları ile ilgili desteklerin arttırılması öngörülmektedir (<http://ekutup.dpt.gov.tr/planlama/42nciy1/ertugruc.pdf>, Erişim Tarihi: 25.12.2004).

AB ile muhtemel bir tam üyelik durumunda bundan en çok, pazar ilkesi çerçevesinde, topluluk tarım işletmeleri ile serbest piyasa koşullarında rekabete girecek olan Türk tarım işletmeleri etkilenecektir.

AB, bütçe disiplini çerçevesinde, üye olacak ülkelerin tarımsal potansiyelini göz önünde bulundurarak, her yeni üyenin kabulünden önce tarımsal harcamaları kısma yoluna gitmektedir. Böyle bir uygulamanın günümüzde yavaş da olsa Türkiye için de uygulamaya konduğunu görmekteyiz.

KOB ile topluluk ayrıca, son yıllarda tarım da dahil olmak üzere bütün alanlarda, mali destek sağlamaktan çok düzenleyici bir rol alma yoluna gitmektedir. DTÖ çerçevesinden ortaya çıkan gelişmeler tarımsal harcamaların kısılması yönündeki süreci daha da hızlandırmaktadır.

Bu gelişmeler göz önüne alındığında, Türkiye'nin OTP çerçevesinde AB'den sağlayacağı mali desteğin çok sınırlı bir düzeyde olabileceği düşünülmektedir.

SONUÇ

Tarım sektörü; ulusal gelire katkısı, toplam aktif nüfus ve tüketim harcamaları içindeki payının yüksekliğinin yanı sıra beslenme ve sanayi açısından temel ihtiyaç maddelerini üreten bir sektör olması nedeniyle, ulusal ekonomide stratejik bir öneme sahiptir.

Ülkemizde, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren devlet tarıma destek vermektedir. Türkiye’de hükümetler Beş Yıllık Kalkınma Planları’nda belirtilen tarım politikalarının ana amaçlarına ulaşmak için, zaman zaman birbiriyle çelişen ve oldukça karmaşık araçlar kullanmışlardır. Günümüze kadar en çok kullanılan tarım politikaları araçları; destekleme-taban fiyatları ve girdi sübvansiyonları olmuştur.

Tarım ürünleri destekleme alımları diğer bir deyişle taban fiyatı uygulamaları, 1990’lara kadar Türkiye tarımına belli bir dinamizm getirmiş ancak, ürüne yapılan bu destek daha çok toprağı ve sermayesi olana, bunun sonucu daha fazla üretene yaramıştır. Gübre, tohum gibi girdilere yapılan fiyat desteklerden de aynı şekilde orta ve büyük üreticiler doğal olarak daha fazla yararlanmışlardır.

Bir de buna devletin üretim fazlalığı olan ürünleri bir tür sosyal politika olarak satın almaya devam etmesi ve desteklenen ürün sayısının artması da eklenince destekleme alımları amaçlarından giderek sapmaya başlamıştır.

57. Hükümet tarafından bu politika aracının yavaş yavaş terk edilmeye başlanacağı, bunun yerine fakir çiftçiyi desteklemek amacıyla, Türkiye için yeni bir tarım politikası aracı olan DGD sistemi ve alternatif ürün projesinin uygulamaya konulacağı belirtilmiştir.

AB başlangıçta nüfusun gıda tüketimini garanti altına almak ve tarımla uğraşan kesimin refah seviyesini arttırmaya yönelik olarak uygulanan OTP hedeflerine kısa sürede ulaşmış ve hatta 1980’li yıllardan sonra başta süt ve süt ürünleri olmak üzere, birçok üründe fazlalıklar ortaya çıkmıştır. OTP ile verilen tarımsal desteklerin AB bütçesine giderek daha fazla yük getirmeye başlaması nedeniyle uygulanan politikaların reformu gündeme gelmiştir.

DTÖ’de, tarım amaç ve dolayısıyla araçlarını değiştirme yoluna gitmiştir. AB bütçesinin yarısını kapsayan FEOGA harcamalarının %71,9’unu oluşturan destekleme fiyatlarının azaltılıp, doğrudan gelir ödemelerinin artırılması ve kırsal kalkınmaya daha fazla kaynak ayrılmasının sağlanması hedefi de vardır.

Türkiye ve AB tarım politikaları kullandıkları araçlar bakımından karşılaştırıldığında, ikisinin de DGD sistemine ağırlık verdiği görülmektedir. Bu sistemi AB, çiftçilerinin gelir düzeyini korumak amacıyla kullanmaktayken, Türkiye çiftçilerini kayıt altına almayı amaçlamaktadır. Çünkü, ülkemizde uygulanan doğrudan gelir ödemeleri daha çok tapuya dayalı olarak ödenmektedir.

Ayrıca çiftçi kayıt sisteminin yeterince gelişmediği, denetimin olmadığı ülkemizde bu sistem üretim yapmadan da gelir elde etmeyi sağlamaktadır. Bunun yanında DGD sisteminin ülkemizin

tarım sektörünün sorunlarını tek başına karşılayacağına da şüphe ile bakılmaktadır.

Türk tarımının OTP'ye uyumu Türkiye ve toplulukta; genel ekonomik ve toplumsal yapı yanında, tarım ile doğrudan ilgili olarak işletme yapısı, üretim, tüketim, fiyat ve pazar politikası, dış ticaret, tarıma bağlı ve dayalı sanayiler, rekabet politikası, teknoloji kullanımı, verimlilik, üretici gelirleri, kendine yeterlilik, mali politikalar, bölgesel ve sosyal politikalar, mevzuat ve kurumsal yapı olmak üzere pek çok konu üzerine etkili olacaktır. Ancak bu uyum en çok, tek pazar ilkesi (malların serbest dolaşımı) çerçevesinde, topluluk tarım işletmeleri ile serbest piyasa koşullarında rekabete girecek Türk tarım işletmeleri üzerinde etkili olacaktır.

Türk, AB ve dünya tarımı sürekli bir değişim içerisindedir. Bu nedenle, muhtemel bir uyumun sonuçları büyük ölçüde uyumun ne zaman gerçekleşeceğine de bağlıdır. Desteklemenin yoğun bir şekilde uygulandığı bir dönemde uyumun gerçekleşmesi ile, desteklemenin azaltıldığı veya tamamen kaldırıldığı bir dönemde uyumun gerçekleştirilmesi Türk tarımı için çok farklı sonuçlar doğurabilecektir. Topluluğun bugünkü destekleme düzeyinde Türk tarımının OTP'ye uyumu, Türk tarımına bazı yararlar sağlayabilecektir. Ancak, OTP'nin yeniden yapılandırılması çerçevesinde önümüzdeki yıllarda tarıma sağlanan desteklerin azaltılması nedeniyle, OTP Türk tarımı için yeterli ölçüde destekleyici-koruyucu olmayacaktır.

AB bütçe disiplini çerçevesinde, üye olacak ülkelerin tarımsal potansiyelini göz önünde bulundurarak, her yeni üyenin kabulünden önce tarımsal harcamaları kısma yoluna gitmektedir. Böyle bir uygulama Türkiye'nin tam üyeliği öncesinde de ortaya çıkabilecektir. Topluluk ayrıca, son yıllara tarım da dahil olmak üzere, bütün alanlarda, mali destek sağlamaktan çok düzenleyici bir rol alma yoluna gitmektedir. DTÖ çerçevesinde ortaya çıkan gelişmeler, tarımsal harcamaların kısılması yönündeki süreci daha da hızlandırmaktadır.

Bu gelişmeler göz önüne alındığında Türkiye'nin OTP çerçevesinde AB'den sağlayacağı mali destek çok sınırlı bir düzeyde olabilecektir.

Türkiye; tarım işletmelerinin yapısındaki bozukluk, teknoloji kullanımındaki yetersizlik, düşük verimlilik gibi sorunlara bağlı olarak doğal kaynaklar nedeniyle üstün durumda olduğu ve meyve-sebze, tütün, pamuk gibi, Topluluk tarımını tamamlayıcı nitelikte olabilecek ürünler dışında, çoğu tarım ürünüde, özellikle büyükbaş hayvancılıkta Topluluk ile rekabet edemeyecektir. Tarımsal üretimde ve üretici gelirlerinde beklenen artış sağlanamayacak, hatta azalmalar ortaya çıkabilecektir. Ayrıca Türkiye çoğu stratejik tarım ürünüde dışa bağımlı bir hale gelecektir.

Bu nedenle Türkiye, özellikle verimlilik ve rekabet gücünün artmasını sağlayacak etkin teknoloji kullanımı, kırsal ve tarımsal alt yapının ve tarım işletmelerinin yapısının iyileştirilmesi gibi tarım ürünleri fiyat ve maliyetlerinin topluluk fiyatlarına yaklaştırmaya yarayacak politikalarına ağırlık vermelidir. Bu durum sadece topluluk tarımına uyum için değil, küreselleşme çerçevesinde, serbest ticaretin

giderek daha egemen olacağı dünya tarımına uyum için de zorunludur. Aksi takdirde, Türk tarımı, gerek AB gerek dünya tarımı karşısında ciddi bir rekabet sorunu yaşayacak, kısa dönemde telafisi mümkün olmayan yaralar alacaktır. Türk tarımı, uzun dönemde, yukarıda belirtilen iyileştirmelerin sağlanması ile ancak, AB ve dünya tarımı ile belirli bir rekabet gücüne ulaşabilecektir.

Türk tarımının OTP'ye uyumunun başarılı bir şekilde gerçekleşmesi için şu düzenlemeler yapılmalıdır:

i. Kurumsal yapı OTP'ye uyumu sağlayacak ve uygulayabilecek şekilde güçlendirilmelidir. Bu kapsamda; devletin sorumluluğunda olan kırsal ve tarımsal faaliyetler, OTP göz önünde bulundurularak tek ve merkezi bir kuruluş (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı) tarafından yerine getirilmelidir. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı çalışanlarına OTP'ye uyum konusunda özel eğitim olanakları sağlanmalı ve bakanlık yetişmiş işgücü ile güçlendirilmelidir. Çalışanların, zamanın büyük kısmını uygulamaya yönelik olarak sahada kullanmaları sağlanmalıdır.

ii. Kırsal ve tarımsal sivil örgütlenme (kooperatifler, birlikler, meslek kuruluşları, şirketler vb.) OTP yükümlülüklerini yerine getirebilecek şekilde güçlendirilmelidir. Bu kuruluşlar, yönetim ve finansman bakımından daha bağımsız bir yapıya kavuşturulmalı ve devletin bu alandaki müdahaleci rolü azaltılmalıdır.

iii. Tarımsal üretim yanında, tarıma dayalı sanayiler ve pazarlama kanalları, özellikle tarım borsaları sistemi ve haller geliştirilmeli, ulusal pazarlarda ve topluluk pazarlarında rekabet gücü artırılmalıdır. Tarım ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanmasında, topluluk kural ve standartlarına uygun bir yapı oluşturulmalıdır.

KAYNAKLAR

- Babacan, A. (2000), Doğrudan Gelir Ödemeleri Sistemi, Ankara: DPT Yayınları.
- Bülbül M., Beşparmak F. ve Güneş E (1999), "Türkiye'de Sulama Yatırımları", Tarımda Su Kullanımı ve Yönetim Sempozyumu, Ankara: Türkiye Ziraat Mühendisleri Birliği ve Vakfı Yayınları.
- Çakmak E., Kasnakoğlu H. ve Akder, H. (1999), Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve Türkiye, Ankara: TÜSİAD Yayınları.
- Çakmak E., Kasnakoğlu H. (2001), Tarım Sektöründe Türkiye ve Avrupa Birliği Etkileşimi, T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Proje Raporu No: 2001-18, Ankara.
- Demirci S. (2000), Doğrudan Gelir Sistemi ve Uygulamalar, Ankara: Tarımsal Ekonomi Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- DİE, 1952, 1963, 1970, 1980, 1991 Tarım Sayımı Sonuçları.
- DİE (1991), İstatistik Göstergeler, 1923-1991, Ankara.
- DİE (1994), 1991 Genel Tarım Sayımı, Ankara.
- DİE (1994), Genel Tarım Sayımı 1991, Ankara.
- DİE (1999), Tarım İstatistikleri Özeti 1979-1998, Ankara.
- DİE (2004), 2001 Genel Tarım Sayımı.
- Dinler Z. (2000), Tarım Ekonomisi, Bursa: Ekin Kitapevi Yayınları.

- DPT (1999), Türkiye AT İşlenmiş Tarım Ürünleri Ticaretinde 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı Sonrası Gelişmeler, Ankara: DPT Yayınları.
- DPT (2000), Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2000-2005, Ankara DPT Yayınları.
- DPT (2001), Ekonomik Sektörlerle İlgili Gelişmeler, Ankara: DPT Yayınları.
- DPT (2001), Temel Ekonomik Göstergeler, Ankara: DPT Yayınları.
- DTM-TOBB (2002), Avrupa Birliği ve Türkiye, DTM-Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Eraktan G. (1991), Avrupa Topluluğu Ortak Tarım Politikası, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Eraktan G. (2001), Tarım Politikasının Temelleri ve Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikası, İstanbul: Uzel Yayınları.
- Eraktan G. (2002), Türk Tarım Politikasında AB’ye Uyum Çalışmaları, Tarım ve Mühendislik Dergisi, Sayı 64-65.
- Eurostat, Agricultural Statistical Yearbook (1995)
- Fennel R. (1987), The Common Agricultural Policy of the European Community (Second Edition), BSP Professional Books, Oxford.
- Göktürk A. (2003), “Türkiye Tarım Politikalarının AB’ye Uyumu”, AB Türkiye Gerçekler Olasılıklar, Editör: Mehmet Türkay, İstanbul: Yeni Hayat Kütüphanesi Yayınları.
- HDTM (1993), Avrupa Topluluğu ve Türkiye, Ankara: Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Avrupa Topluluğu Koordinasyon Genel Müdürlüğü Yayınları.
- İKV (1990), Topluluk Ortak Tarım Politikasında Reform, İstanbul: Yayın No: 87, Mayıs 1990
- Karlık R. S. (2002a), Türkiye Ekonomisi, İstanbul: Betaş Yayınları.
- Karlık R. S. (2002b), Avrupa Birliği ve Türkiye, İstanbul: Betaş Yayınları.
- Karlık R. S. (1996), Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal Değişim, İstanbul: Betaş Yayınları.
- Olgun A., Işın F. (1999), Tarım Politikaları ve Tarım Sektörü Açısından AB ve Türkiye, İzmir: Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ofset Atölyesi.
- Orhan Z. O. (1999), Türkiye’de Tarımsal Destekleme ve Taban Fiyatları Politikası, İstanbul: İTO Yayınları.
- Orhan E. (2000), Türkiye’de Gübre Sübvansiyon Politikaları – İçel İli Turunçgil Üreticileri Açısından Bir Değerlendirme, Ankara: Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yayınları.
- Soydemir S. (2004), “Türk Tarımı ve Şirketleşme”, İktisat, İşletme ve Finans Dergisi, Ankara: Yıl: 19, Sayı: 215, Şubat 2004.
- Tan S., Dellal İ. (2003), “Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası”, T.E.A.E.-BAKIŞ, Ankara: Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Dergisi, Sayı: 2, Nüsha: 1, Mart 2003.
- T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı (2000), Avrupa Birliğine Giden Yolda Türk Tarımı, Ankara: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayınları.
- TCZB (2001), Zirai ve İktisadi Rapor 1999-2000, Ankara: TCZB Yayınları.
- The Agritultural Stituation in the European Union, 1999 Report.
- TOBB, Ekonomik Rapor, 2001.

TOBB, Ekonomik Rapor, 2003.
[http:// www.deltur.cec.eu.int](http://www.deltur.cec.eu.int) (Erişim Tarihi: 24.03.2004)
[http:// www.fao.org](http://www.fao.org) (Erişim Tarihi: 12.06.2004)
<http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/antlasma/aa-kp.pdf> (Erişim Tarihi: 15.11.2004)
<http://www.tarim.gov.tr/arayuz/1/icerik.asp?fl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm> (Erişim Tarihi: 16.02.2004)
<http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/kob/2003.pdf> (Erişim Tarihi: 20.11.2004)
<http://www.euturkey.org.tr/abportal/content.asp?CID=985&VisitID={532C9CF0-D77F-4227-88F6-43EE80C45ABB}&Time=2631>
<http://www.deltur.cec.eu.int/abtarim.rtf> (Erişim Tarihi: 15.11.2004)
<http://www.dtm.gov.tr/ab/rakamlar/disticaret.htm> (Erişim Tarihi: 15.11.2004)
<http://www.cine-tarim.com.tr/dergi/arsiv33/yorum02.htm>, (Erişim Tarihi: 18.12.2004)
<http://www.sonbaski.com/yenisite/sayi1ozge.htm>, (Erişim Tarihi: 14.12.2004)
<http://www.zmo.org.tr/etkinlikler/abgst03/06.pdf>, (Erişim Tarihi: 18.12..2004)
<http://ekutup.dpt.gov.tr/planlama/42nciy1/ertugruc.pdf>, Erişim Tarihi: 25.12.2004).